

Inledning

Kristina Lundblad och Henrik Horstbøll

Teknikerna att skriva och trycka eller med hjälp av andra grafiska metoder reproducera den mänskliga hjärnans produkter har och har haft en på alla plan genomgripande inverkan på hur samhället och kulturen formats och utvecklats. Att i idéhistorikernas årsbok erbjudas att göra ett temanummer om bokhistoria upplevde vi därför som speciellt roligt och utmanande. Här hade vi en arena där ljuset traditionellt sett riktats mot idéer, mot de abstraktioner vilka dagens forskare huvudsakligen har kännedom om genom den grafiska kommunikationens produkter, produkter som man dock alltför sällan beaktat som informationsbärare i sig. Boken, tidningen, blanketten, affischen och alla andra typer av dokument är betydelseskapande artefakter. Utan dem hade inga idéer kunnat spridas, men deras värde ligger inte endast i den förmedlande aspekten utan i högsta grad också i den mening deras form genererat, både i samspel med text eller bildinnehållet och i egen rätt. Bokhistoria undersöker och diskuterar detta samspel och blir därigenom en mötesplats för många vetenskapliga intressen. När de i vidaste mening textbaserade filosofiska, historiska och litterära intressena konfronteras med grafiska och bibliografiska problemställningar kommer den materiella kontexten för transmission av texter, bilder och ljud i fokus.

För att de bokhistoriska perspektiven skulle bli så konkreta som möjligt, kom vi snart överens om att artiklarna i temadelen borde ta sin utgångspunkt i ett specifikt dokument eller en väl avgränsad grupp av dokument. På så sätt, tänkte vi, skulle den bokhistoriska synvinkeln tydliggöras och kopplingen till ämnets centrala intresse för materiella frågor – till vilka vi räknar formgivning – lyftas fram. Samtidigt skulle artiklarna förmå belysa större områden, eftersom det specifika vanligtvis speglar det generella på ett eller annat sätt. Tagna tillsammans skulle artiklarna sålunda kunna ge läsaren en god bild av det bokhistoriska forskningsfältet och av den betydelse kommunikationens materiella sidor har.

Innan vi presenterar temadelens artiklar vill vi dock ge en kortfattad introduktion till det bokhistoriska fältets centrala traditioner. Nummer fyra av tidskriften *Modern intellectual history* (2007) innehöll bidrag från ett symposium om bokhistoria där tre nyckelpersoner inom ”den nya bokhistorien” diskuterar ämnets upprinnelse, utveckling och perspektiv.¹ Historikern Robert Darntons väg till bokhistoria gick genom arbetet med arkivmaterialet efter det schweiziska tryckeriet och förlagshuset Societé typographique de Neuchatel. Med utgångspunkt i detta material kunde Darnton rekonstruera den stora franska encyklopedins utgivningshisto-

ria.² Den bokhistoriska metod han använde i arbetet sammanfattade han 1982 i tidskriften *Dædalus* i en nu klassisk artikel med titeln ”What is the history of books?”, en artikel som han 2007 reviderade i ljuset av den debatt den givit upphov till bland bibliografiskt orienterade bokhistoriker, det vill säga bokhistoriker som huvudsakligen riktat sitt intresse mot själva dokumentet medan dokumentets samhälleliga och kulturella kontexter lämnats utanför. En annan viktig deltagare i symposiet var Roger Chartier. Chartier, som tillhörde kretsen kring tidskriften *Annales*, arbetar i den tradition som utvecklats ur Lucien Febvres och Henri-Jean Martins banbrytande arbete *L’Apparition du livre* (1958). Tillsammans med Henri-Jean Martin redigerade Chartier *Histoire de l’édition française* 1–4 (1982–1986), vilken skulle komma att sätta standard för en räckta nationella bokhistoriska verk, och i *L’Ordre des livres* (1992) presenterade han sina generella, bokhistoriska ståndpunkter.

Bakgrunden till Peter Burkes deltagande i symposiet var hans undersökning av det populära, folkspråkliga boktrycket, publicerad i *Popular culture in early modern Europe* (1978), samt hans bok- och bibliotekshistoriska kunskapsociologi.³ Liksom Darnton och Chartier har Burke påverkats starkt av D. F. McKenzie och det vetenskapliga värdet i dennes textsociologi utgjorde symposiets centrala tema. Med *Bibliography and the sociology of texts* (1986/99) och *Making meaning* (1999) byggde McKenzie en bro mellan den bibliografiska tradition som han själv tillhörde och den nya, av den franska mentalitetshistorien påverkade, bokhistorien. McKenzie definierar textsociologin som ”the only discipline which has consistently studied the composition, formal design, and transmission of texts by writers, printers and publishers; their distribution through different communities by wholesalers, retailers, and teachers; their collection and classification by librarians; their meaning for, and – I must add – their creative regeneration by, readers. [...] It accounts for a history of the book and, indeed, of all printed forms including all textual ephemera as a record of cultural change, whether in mass civilization or minority culture.”⁴ Samtidigt utvidgade McKenzie textbegreppet till att omfatta huvudparten av den materiella kulturproduktionen. ”I define ‘texts’ to include verbal, visual, oral and numeric data, in the form of maps, prints, and music, of archives of recorded sound, of films, videos, and any computer-stored information, everything in fact from epigraphy to the latest forms of discography.”⁵ Formuleringen definierar precis den gemensamma grunden för bibliografi, textsociologi och bokhistoria, och det är också denna som är utgångspunkten för det aktuella temat i detta års Lychnos: bokhistoria.⁶

Temadelen tar sin utgångspunkt under tidig medeltid och går fram till 1980-talet men trots att det ligger 700 år mellan materialet i Eva Nilsson Nylanders respektive Klaus Nielsens artiklar, kan man faktiskt säga att det finns beröringspunkter i den problematik som behandlas. Hur förhål-

ler man sig till verk och dokument som inte enkelt låter sig inordnas i de sedvanliga kategorierna och vilka effekter får sådana polymorfa framträdelseformer för den som ska läsa, tolka eller klassificera produkterna ifråga? I Eva Nilsson Nylanders fall handlar det om samlingshandskrifter, det vill säga böcker i vilka man samlat olika texter av olika författare i ett och samma band. Samlingshandskriftens uppdykande under tidig medeltid innebär ett radikalt skifte inom handskriftskulturen. Som en utpräglad bruksartikel kan den ge värdefull information om läsvanor och vanliga människors vardagsliv och ur kodikologisk synvinkel utgör den ett rikt material för analyser av handskrifters strukturella uppbyggnad. Trots detta har den inte förrän på senare tid uppmärksammats i någon nämnvärd grad av forskningen. Det beror sannolikt på dess ofta enkla utformning menar Nilsson Nylander, och påpekar att forskningen länge haft en förkärlek för prakthandskrifter, samt på dess svärfångade karaktär vilken hos forskare och bibliografer genererat ett ambivalent förhållningssätt – man har helt enkelt inte vetat om man ska förhålla sig till verket, till den fysiska boken eller till båda. Nilsson Nylander ger en ingående bild av den skräckinjagande bristen på koherens inom terminologin samt visar, genom sitt exempel, på samverkan mellan det fysiska och det innehållsliga, då och nu.

Skolböcker är utpräglade bruksböcker och trots att de haft en så central funktion genom historien hör de till de minst undersökta genrerna av tryckta böcker. Liksom när det gäller handskrifter har den forskning kring tryckt material som bedrivits inom olika discipliner traditionellt sett ägnat större intresse åt praktutgåvor och kanoniserade titlar. Det tilltagande intresset för bokhistoriska perspektiv håller glädjande nog på att förändra detta förhållande, något som torde leda till insikten att det oftast har varit de till synes mest oansenliga och vardagliga trycksakerna som spelat störst roll i de historiska processerna. I sin genomgång av den danska skolboken under 1500-, 1600- och 1700-talen **diskuterar Charlotte Appel** hur forskning kring skolböckernas funktion och användning kan kasta nytt ljus inte endast över skolhistorien utan också över bokkulturen i vidare mening och exempelvis öka vår förståelse för hur olika slags läsarter och sätt att förhålla sig till läsande utvecklats.

Handskriftskulturen tog inte slut med tryckets införande och Christina Holst Færch visar i sin undersökning av handskrivna smädesskrifter – paskviller – från 1700-talets Danmark och Norge att det kunde finnas en spänning mellan de båda, en spänning som speglade konflikten mellan högt och lågt i flera olika bemärkelser. Den handskrivna kommunikationen människor emellan undgick censurmyndigheterna, men den ingick likväl, menar Holst Færch, i enväldets litterära kultur. Paskvillen fungerade som en form av nyhetsmedium genom vilket maktelitens förehavanden hånades och hängdes ut. Som teknik möjliggjorde handskriften därmed upprättandet av en ”sub-offentlig diskurs” och de enkla dokumenten

blev ett vapen mot den offentliga sfären och dess noga kontrollerade tryckkultur.

Paskvillerna var vanligen anonyma men det behövde inte betyda att upphovsmannen var okänd. Detsamma gällde för anonymt utgivna tryckta texter. Anonymitetens funktion var dock i hög grad betingad av den historiska situationen och i Henrik Horstbølls artikel får vi följa anonymitetens förändrade villkor och innebörd under danskt 1700-tal. Horstbøll visar här hur den korta perioden av obegränsad tryckfrihet 1770–1773 i Danmark markerar ett skifte. Friheten från censur medförde en omedelbar politisering av anonymiteten och påkallade samtidigt, och till synes paradoxalt, ett behov av en ny, redaktionell kontroll över de texter som nu strömmade in till förläggare och tidningsutgivare. Även om tryckfriheten sedan återigen begränsades, hade ett viktigt steg tagits från statlig styrning till civil redigering av offentligheten. Horstbøll belyser hur utvecklingen även återspeglas i det faktum att boktryckaren får stå tillbaka för förläggaren som dominerande aktör på bokmarknaden, något som i sin tur hade betydelse för författarens position. Dokument förmedlar inte bara texter, de är också fysiska manifestationer av relationerna mellan ett verk, dess upphovsman och bokens producenter och angivandet eller utelämnandet av dessa personers namn vittnar ofta om komplexa samhälleliga och ekonomiska omständigheter.

”Materialiteten er et afgørende og komplekst tekstuel vilkår, som har krav på opmærksomhed, selv når den ikke påkalder sig den”, påpekar Jens Bjerring Hansen i sin analys av typsnittens kulturella och sociala signifikans i ett antal Holbergutgåvor från 1700-talet. Typsnitt hör troligen till de materiella faktorer i en bok som läsaren lägger minst märke till, på ett medvetet plan, och det är meningen att det ska vara så – ett riktigt bra typsnitt märks inte, brukar det heta. I den utdragna brytningstiden mellan fraktur och antikva hade valet av typsnitt emellertid en ideologisk och ekonomisk laddning. Av tradition sattes latinska ord med antikva (latinsk stil) och övrig text – på svenska, danska eller tyska – med fraktur och de flesta människor hade lika svårt att läsa antikva som vi idag har att läsa de gotiska stilarna. Frakturen förknippades med det nationella och folkliga, med Nordeuropa och protestantismen. Detta, visar Bjerring Hansen, fick till följd att Holbergs *Peder Paars*, som författaren ville föra fram som ett högkulturellt ”poema heroico-comicum”, i utgåvor där man frångått regeln om att sätta latinska ord – såsom ”auctor” och ”satyr” – i antikva snarast skrevs in (eller trycktes in!) i den folkliga litteraturens diskurs. Orsaken till typsnittsvalet kunde ibland helt enkelt vara att tryckaren inte hade något lämpligt stilmaterial i antikva, men verkan av det blev mer komplicerad och ledde, visar Bjerring Hansen, till vitt skilda tolkningar av verket.

Den fysiska textens förmåga att skapa mening och upprätta en distinkt, kognitiv struktur blir ytterligare belyst i Simone Ochsners artikel om

samspelet mellan text och bild i Pontoppidans *Norges naturlige historie*. Ochsners teoretiska diskussion av funktionen hos paratextuella element och enskilda delar av dokumentet belyser just sådana aspekter av läsning och epistemologiska fenomen som man normalt inte funderar så mycket på – inslag av siffror eller ord i vetenskapliga illustrationer, förekomst av fetstil för nyckelord och liknande – men som på många sätt är viktigare än brödtextens formuleringar. Ochsner dekonstruerar kommunikationen mellan läsaren och boken och hennes artikel bidrar även med ett viktigt metaperspektiv. Dessutom tydliggör hennes undersökning hur beroende naturvetenskapen är av den grafiska formgivningen!

Naturvetenskapens metoder förändras liksom bildreproduktionsteknikerna i ganska snabb takt medan själva studieobjekten – snäckor, stenar, blommor med mera – har en betydligt långsammare förändringstakt. Denna omständighet påkallar, menar Gunilla Törnvall, nya, vetenskapliga överväganden inför varje återutgivning av en illustrerad naturstudie. I sin artikel spårar Törnvall de historiska och praktiska omständigheterna kring problemet med färgläggning av botaniska bilder i allmänhet och de som aktualiserades genom utgivningen av *Bilder ur Nordens flora på grundvalen af Palmstruchs Svensk botanik* i synnerhet. Medan förlagorna till arbetets illustrationer var handkolorerade, användes i början av 1900-talet litografiskt tryck och därigenom kunde kostnader och pris hållas nere. Törnvall griper sig an den naturvetenskapliga illustrationen ur ett helt annat perspektiv än Simone Ochsner. Tillsammans speglar de viktiga aspekter av, å ena sidan, arbetet bakom framställningen av illustrerade naturvetenskapliga böcker och, å andra sidan, de effekter resultatet av detta arbete genererar.

I Gunnel Furulands artikel möts grafisk och fysisk kommunikation. Ångbåtens, omnibussens och järnvägens introduktion i Sverige sammanföll, och samverkade, med betydelsefulla skeenden inom litteraturen och bokmarknaden. ”Resandet och läsandet demokratiserades parallellt”, menar Furuland, och hennes brett tecknade skildring levandegör vardagslivet i en period präglad av omvälvande förändringar. En ny typ av litteratur, utgiven i nya former såsom häftesserier och järnvägsbibliotek, distribuerades med hjälp av nya transportmedel till nya läsekretsar och gamla. Ett helt spektrum av accidenstryck – tidtabeller, anvisningar, annonser, anslag och vykort – förankrade fordonen och trafiken i samhällslivet och i tryckkulturens ordningsskapande struktur, medan skönlitteraturen, visar Furuland, tog hand om den nya infrastrukturens mer oförutsägbara effekter på det sociala och kulturella planet.

Den grafiska kommunikationens dynamik, dess ständiga närvaro i den historiska utvecklingen och dess sällsamma karaktär av att på en och samma gång vara nästan osynlig och högst påtaglig, medierande och artefaktisk, blir tydliggjord och rikt exemplifierad i Furulands artikel. (Ett exempel för att förklara vad vi menar med ”nästan osynlig och högst

påtaglig, medierande och artefaktisk”: Ett anslag med texten ”Rökning förbjuden” på väggen i en järnvägsstations väntsal är något man ser utan att direkt lägga märke till det. Det förmedlar ett budskap, styr upp en social och kanske legal ordning men det är också ett föremål, en artefakt, och beroende på dess fysiska utformning påkallar det större eller mindre uppmärksamhet som sådant. Hade en *rökning förbjuden*-skylt idag varit satt i frakturstil, skulle mediet på ett påtagligt sätt inverka på det medierade.) Kristina Lundblads artikel behandlar besläktade fenomen, nämligen hur förlagsbokbandet växer fram och i takt med modernitetens utbredning under 1800-talets andra hälft får en formgivning som speglar karakteristiska drag i den nya ordningen. Med marknadsföringens, bildens och individualismens tilltagande betydelse får bokbandet en ny funktion och det formgivningsmässiga skifte det är tal om speglar ett skifte på samhällelig och kulturell nivå. Lundblad lyfter fram den materiella kulturens centrala roll i historiska förändringsprocesser och betonar att materialiteten inte endast formas av sin kontext utan även bidrar till att forma den.

Till dem som mest uttalat och medvetet använt typografi som ett expressivt och idégestaltande medel hör modernismens olika rörelser. 1909 initierade Marinetti sin ”typografiska revolution” som ett led i den italienska futurismens kamp mot traditionen och det borgerliga etablissemanget. Orden skulle släppas fria, i metaforisk mening men också i ovanligt bokstavlig mening – de typografiska konventionernas parametrar skulle sprängas och typsnitt och andra element ställas i den nya tidens tjänst. Idéerna spreds och även om intresset var relativt begränsat i Norden fanns det några som gavs sig i kast med experiment i skärningspunkten mellan diktning och typografi. Torben Jelsbak presenterar i sin artikel den danske modernisten Emil Bønnelycke och hans ”bibliografiska aktivism” vilken syftade till ett diktens närmande mot bildkonsten och filmen. Med en uppenbar påverkan från Marinetti och Apollinaire sökte Bønnelycke smälta samman form och innehåll, men som Jelsbak visar fanns det ramar som också den mest omstörtande ambition blev tvungen att förhålla sig till.

Klaus Nielsens analys av Per Højholts Gitte-monologer kan i det närmaste liknas vid en textteoretisk thriller. Genom att undersöka paratexternas betydelse visar Nielsen på nödvändigheten av att ta hänsyn till såväl tidsliga som rumsliga frågor om verket i dess helhet ska kunna omfattas. Från att ha varit en smal författare med en relativt liten men kvalificerad läsekrets kom Per Højholt under 1980-talet att bli en folkkär underhållningsfigur. Detta drastiska steg var frukten av en serie monologer i vilka en fiktiv ung kvinna, Gitte, luftade sin ur den danska folksjälen djup hämtade syn på ditten och datten. Den första Gitte-monologen var ett beställningsarbete för radion, men efterföljande monologer spreds i en rad skilda medier och relationen mellan författaren och huvudpersonen, Gitte, antog nya och överraskande former. Nielsens dissektion av verkets

litterära och materiella komplexitet blottlägger mekanismerna bakom den litterära betydelseproduktionen och demonstrerar de risker som ligger i en analys som endast förhåller sig till själva huvudtexten och bortser från paratexternas, utgivningshistoriens och de materiella faktorernas inflytande.

Noter

1. Bill Bell (red.): "Symposium: What was the history of the book?": *Modern intellectual history* 4.3 (Cambridge, 2007), 491–535.
2. Robert Darnton: *The business of Enlightenment. Publishing history of the Encyclopédie, 1775–1800* (Cambridge, 1979).
3. Peter Burke: *A social history of knowledge from Gutenberg to Diderot* (Cambridge, 2000).
4. D. F. McKenzie: *Bibliography and the sociology of texts* (Cambridge, 1999), 12–13.
5. McKenzie: *Bibliography and the sociology of texts*, 13.
6. Introduktioner till bokhistoria i Sverige, Norge och Danmark: Jan L. Christensen m.fl. (red.): "Det skrevne ord i historien": *Den jyske Historiker* 37 (Århus, 1986). Lars Furu-land & Johan Svedjedal (red.): *Litteratur- sociologi. Texter om litteratur och samhälle* (Lund, 1997). Margareta Björkman (red.): *Böcker och bibliotek. Bokhistoriska texter* (Lund, 1998). Lis Byberg: "Den nye Bokhistorien" i *Norsk Tidsskrift for Bibliotekforskning* 15 (Oslo, 2001). Tore Rem (red.): *Bokhistorie* (Oslo, 2003). Kristin Asdal m.fl.: *Tekst og Historie* (Oslo, 2008). Magdalena Gram: "Bokhistoria som forskningsfält. Var står vi och vart går vi?" i *Biblis* 45 (Stockholm, 2009). Mats Malm m.fl. (red.): *Bokens materialitet. Bokhistoria och bibliografi* (Stockholm, 2009). Jens Bjerring-Hansen & Torben Jelsbak (red.): *Boghistorie* (Århus, 2010). Bibliografi: Elisabeth Eide m.fl. (red.): "Recent Research in Nordic Book History" i *Nordisk Tidsskrift for Bok- og Bibliotekshistoria* 86 (Helsingfors, 2006).